

Poezie jako hlavolam: Saussure o anagramu

Tomáš Koblížek
(Filosofický ústav AV ČR)

Pokud bychom měli vcelku charakterizovat Saussurovo tříleté studium anagramů na poli starověkého a novějšího básnictví, jen stěží bychom našli lepší označení než „drama evidence“. Jak jinak vystihnout neustálé kolísání mezi pevnou jistotou o principech, podle nichž má být vytvořena například Lucretiova a Vergiliova poezie, a skepsí ohledně existence těchto principů samých? Alespoň tak se věci jeví z textů, které zatím byly publikovány. Na jedné straně řadu rukopisů charakterizuje sebejistá analýza, která s matematickou důkladností postupuje vpřed. Na druhé straně je patrné Saussurovo váhání nad tím, zda objev anagramu není pouze projekcí pravidla, jemuž se ve skutečnosti nepodřizuje jediný ze zkoumaných veršů.

Celé půlstoletí bylo Saussurovo bádání v oblasti poezie neznámou kapitolou jeho lingvistické práce. Teprve v roce 1958 předali dědicové do ženevské Veřejné a univerzitní knihovny část pozůstalosti zahrnující devadesát devět sešitů a množství samostatných listů, jež obsahují rozborů anagramů. Další Saussurovy rukopisné poznámky pak byly knihovně předány v roce 1996, z nich se však anagramů týká jen zlomek.

Velká část těchto textů dodnes nebyla publikována. K dispozici jsou pouze dvě edice: V roce 1971 vydal Jean Starobinski Saussurovy poznámky týkající se především staré latinské poezie — svazek, zahrnující také Starobinského komentáře k jednotlivým textům, vyšel v nakladatelství Gallimard pod názvem *Slova pod slovy* (*Les mots sous les mots*).¹ Druhým zdrojem jsou pak čtyřsetstránkové *Homérské anagramy* (Ana-

1 Tato edice zahrnuje také dřívější Starobinského texty, v nichž autor obsáhle citoval a komentoval Saussurovy rukopisy věnované anagramům. První z těchto textů vyšel sedm let před publikací *Slov*: J. Starobinski, „Les anagrammes de Ferdinand de Saussure“, *Mercur de France*, février, 1964, s. 213–262. Spolu s Benvenistovým vydáním korespondence mezi Saussurem a Antoinem Meillem, která vyšla téhož roku a v níž je také Saussurovo zkoumání poezie zmiňováno (*Lettres de Ferdinand de Saussure à Antoine Meillet*, vyd. Émile Benveniste, *Cahiers Ferdinand de Saussure*, 21, 1964, s. 93–130) se tak jedná o první dokument, díky němuž tato část Saussurova díla vstoupila do širšího povědomí. Nejedná se však o první textovou zmínku o Saussurově zkoumání. Ta se datuje do roku 1960, kdy byl v 17. čísle *Cahiers Ferdinand de Saussure* otištěn soupis Saussurových rukopisů evidovaných v ženevské knihovně.

grammes homériques), jež v roce 2013 vydal v nakladatelství Lambert-Lucas mladý saussurovský badatel Pierre-Yves Testenoire.²

Klíčovým tématem rukopisů je specifický konstrukční princip především saturnské, homérické a védské poezie.³ Tímto principem má být právě anagram, tj. zkoumané texty mají náležitým způsobem reprodukovat hlásky nějakého slova, nejčastěji vlastního jména, které je v textu skryto. Zkoumání pak probíhá ve dvou liniích. Saussure se na jedné straně pokouší v konkrétních textech odhalit „tematické slovo“, tj. právě jméno, které je anagramem imitováno. Spolu s tím se pak snaží popsat rozmanité typy anagramů a formulovat obecná pravidla, jimiž se básník při konstrukci anagramu řídil.

Pierre-Yves Testenoire rozděluje Saussurovo bádání do tří hlavních fází. První fáze začíná v létě roku 1906 a trvá až do léta roku 1907. Rukopisy spadající do tohoto období se týkají hlavně homérické poezie, zčásti však také poezie védské a saturnské. Tematické slovo, které má být v básních reprodukováno, je zde Saussurem chápáno jako přebytek, který získáváme, pokud jsou vypárovány hlásky v rámci určitého počtu veršů: Hovoří se o záměrném či chtěném *reziduu*, které zůstane po vypárování. Pointa Saussurova zkoumání tedy spočívá v tom, že výjimka z pravidla, jímž je párování, je vztažena k jinému pravidlu: Básník musí na omezené textové ploše zopakovat hlásky skrytého tematického slova.

V druhé fázi, která trvá do jara 1908, se Saussure věnuje především staré latinské poezii (například Ovidiovi a Vergiliovi). Oblast párovaných hlásek a oblast anagramu nyní nejsou oproti předešlému období chápány jako oddělené, takže by jedna vymezená část textu byla vnitřně párována, zatímco druhá by do sebe bezzbytku vtělovala tematické slovo. Obě sféry se mohou v básni prolínat.

Vedle toho, že Saussure nyní zavádí nové termíny, které mají vystihovat různé anagramatické typy, případně nahradit sám pojem anagramu (například antigram, hypogram, logogram, paragram), klade si také řadu otázek týkajících se starého latinského básnictví: Jakým způsobem bylo pravidlo anagramu tradováno, pokud o něm není zmínka v žádném pojednání o poezii? (Vnější důkaz, tj. explicitní formulaci pravidla, Saussure v dobových textech nenachází.) Jaká vůbec byla motivace pro použití tohoto principu? — existuje rituální či magický původ anagramů? A konečně, jsou anagramy výsledkem básníkovy záměru, anebo vznikají pouze náhodou? Druhé z obou alternativ nahrává fakt početní pravděpodobnosti. Vzhledem k malému počtu hlásek v jazyce lze očekávat, že také v omezeném textovém prostoru nalezneme hlásky přinejmenším sugerující nějaké slovo či jméno.⁴

2 Pierre-Yves Testenoire ve stejném roce publikoval svou disertační práci věnovanou Saussurovu výzkumu anagramů: *Ferdinand de Saussure à la recherche des anagrammes* (Limoges 2013). Právě z úvodní kapitoly této práce, jež představuje zatím nejpodrobnější zpracování tématu, přejímáme větší část informací o Saussurově bádání na poli anagramů a o recepci jeho rukopisů.

3 Rukopisy se z nemalé části dotýkají také starogermských legend, tento bod však zatím necháme stranou.

4 Této otázce se podrobně věnoval François Rastier ve svém článku „À propos du Saturnien“, *Latomus*, janvier-mars, 1970, s. 3–24.

Ve třetí, poslední fázi, trvající do jara roku 1909, opět dochází ke změně korpusu. Pozornost je nyní věnována latinskému básnictví 17. a 18. století, ale například také poezii italského humanisty Angela Poliziana (1454–1494). Pierre-Yves Testenoire upozorňuje, že právě Polizianova poezie má představovat prubířský kámen Saussurova zkoumání — právě zde se má rozhodnout, zda anagramatické vzorce jsou pouze dílem náhody, anebo důmyslného básnického záměru. Výsledek však není jednoznačný. V jednom z dopisů Charlesi Ballymu Saussure sice hovoří o tom, že dospěl k „absolutnímu přesvědčení“ o záměrnosti příslušné básnické struktury, avšak přesto neustává v ověřování principů, které předběžně formuloval.

Zkoumání tak vrcholí až analýzou textů jeho současníků — Saussure se v závěrečné fázi zabývá dílem Pietra Rosatiho a Giovannio Pascolioho, kteří se v jeho době věnují psaní latinské poezie.⁵ Na druhého zmíněného, toho času profesora italské literatury v Boloni, se Saussure dvakrát obrací s dotazem, zda množství anagramatických vzorců, které lze v jeho poezii nalézt, je výsledkem básnického záměru. (Podle Testenoira Saussurovi nyní nejde o to získat první vnější důkaz o existenci anagramatické tradice, ale jednoduše o to vyloučit možnost náhody.) Ani zde však není výsledek jednoznačný. Podle všeho Saussure od Pascolioho neobdržel zcela jasnou odpověď, a nedlouho poté také ukončil své zkoumání.

Již výše jsme zmínili, že Saussurovy analýzy na poli poezie byly takřka půl století neznámou kapitolou jeho lingvistické práce. O to intenzivnější však byla recepce tohoto „druhého“ či „skrytého“ Saussura poté, co byly ukázky z rukopisů uveřejněny. Pierre-Yves Testenoire, který následnou diskusi podrobně zmapoval, tak rozlišuje v množství komentářů hned tři různé proudy:

1) Saussurovy texty o anagramech jsou nejprve komentovány literárními teoretiky, především autory z okruhu časopisu *Tel Quel*, v němž ostatně vychází také jedna z prvních Starobinského studií věnovaná rukopisům.⁶

Uvedené autory na anagramech zajímal především ne-subjektivní princip tvoření. Básnický text se v anagramatické perspektivě nejeví jako výtvar individuua, které v díle vyjadřuje vnitřní, neopakovatelnou zkušenost, ale právě jako výsledek důkladně uplatňovaného pravidla, jako realizace určitého „diasystému“. Pro zmíněné autory byl navíc důležitý Saussurův ne-lineární způsob čtení. Báseň je v příslušné perspektivě vnímána jako struktura, jejíž prvky lze usouvztažňovat bez ohledu na jejich postavení v textové linii, tj. bez ohledu na jejich pozici v syntagmatu — jak jsme zmínili výše, prvky jsou usouvztažňovány právě podle principu párování a podle principu „imitace“ zvoleného jména. Saussure navíc trvá na tom, že prvky tematického slova nemusí být v básni uspořádány podle původního pořadí — i tím je princip linearitativy relativizován.⁷

5 Texty obou autorů se nacházejí ve sborníku *Carmina certaminis poetici Hoeffftiani* (Amsterdam 1895–1900).

6 J. Starobinski, „Le texte dans le texte“, *Tel Quel*, 37, 1969, s. 3–33. Ve stejném roce vyšel text Julie Kristevy „Pour une sémiologie des paragrammes“, *Tel Quel*, 29, 1967, s. 3–33, s. 53–75. Jacques Derrida, který taktéž spadá do okruhu zmíněných autorů, o anagramech hovoří například ve své *Gramatologii* (*De la grammatologie*, Paris 1967, s. 105–107).

7 Takto shrnuje přístup uvedených autorů Peter Wunderli, *Ferdinand de Saussure und die Anagramme: Linguistik und Literatur*, Tübingen 1972, s. 113 n.

2) Druhou skupinu představují autoři zabývající se obecnou lingvistikou. Pierre-Yves Testenoire upozorňuje, že sami lingvisté se k Saussurovým rukopisům zprvu stavěli spíše rezervovaně — důvodem mohl být těkavý charakter nově objevených textů, který ostře kontrastoval s mnohem jasněji vymezeným postupem v *Kurzu*.⁸ Přesto však nebylo Saussurovo zkoumání anagramů jazykovědci ignorováno zcela. Bezprostředně po vydání Starobinského *Slov* publikuje Peter Wunderli monografii *Ferdinand de Saussure a anagramy: Lingvistika a literatura* (Ferdinand de Saussure und die Anagramme: Linguistik und Literatur, 1972), která dodnes může sloužit jako instruktivní úvod do tématu.⁹

Vedle srovnání Saussurova přístupu k anagramům s tezemi z *Kurzu*, jež tvoří jádro Wunderliho monografie, tu za pozornost stojí jeho odlišení Saussurovy koncepce anagramů od klasického pojetí tohoto žánru ve frankofonní literatuře. Wunderli upozorňuje, že výraz anagram se zde etabloval v renesanci, u básníků z okruhu Plejády, kde v první řadě asocioval hru se slovy: Anagram označoval slovo či celé syntagma slov, jež vzniká přeskupením písmen jiného slova či jiného syntagmatu. Saussurovo pojetí anagramu se pak od tohoto tradičního chápání odlišuje hned v několika bodech. Anagram pro něho neznačí slovní hru, ale přímo konstrukční princip básně (metrické uspořádání verše je až druhotné); v Saussurově perspektivě anagram nepředstavuje fenomén spjatý s psaním, ale spíše se zvukem řeči, jde tedy o fenomén fónický; a konečně, anagram pro Saussura nevzniká pouhým přeskupením písmen, ale rozptýlením hlásek tematického slova v textu.

3) Třetí proud recepcce pak představuje francouzská psychoanalýza. Na případnost Saussurových textů pro psychoanalytické čtení tu poukazuje například Jacques Lacan a Jean-Claude Milner.¹⁰ Pozornost směřuje hlavně k otázce záměrnosti anagramů, tj. k otázce, která se v rukopisech objevuje opakovaně a která se nakonec stává klíčovou: Jak jsme zmínili výše, Saussure váhá nad tím, zda autoři, jimiž se zabývá, tvořili anagramy záměrně, a zda jsou tedy skutečné, anebo zda anagramatické vzorce vznikaly náhodou, a jsou tedy pouze jeho vlastní projekcí. Jacques Lacan, který se o Saussurových anagramech zmiňuje hned v několika textech, však tuto otázku dále komplikuje, resp. přichází s alternativou, které jednoduše nezapadá do Saussurova dilematu. Naznačena je možnost, že zkoumané struktury vznikaly sice nezáměrně či nereflektovaně, avšak *nejsou* pouhou projekcí určitého pravidla do textu. Anagramy lze také chápat jako „vyslance nevědomí“, resp. lze je chápat jako výsledek nereflektované činnosti, která si podrobuje uspořádání textu.¹¹

8 Například Roman Jakobson se ve studii „Podprahové pořádkání jazykových prvků v poezii“ zmiňuje o „Saussurově odvážném výzkumu básnických anagramů“, in: R. Jakobson, *Poetická funkce*, přel. M. Červenka a kol., Jinočany 1995, s. 128.

9 Jako úvod do tématu, podaný z hlediska lingvistiky, může sloužit také text M. Arrivého, „L’anagramme au sens saussurien“, *Linx* 60, 2009, s. 17–30. Pokud jde o pozdější lingvistickou recepci, lze uvést například monografii Francise Gandona, jenž se zabývá především Saussurovými analýzami Lucretia: *De dangereux édifices: Saussure lecteur de Lucrèce, les „Cahiers d’anagrammes“ consacrés au „De rerum natura“*, Louvain, Paris 2002.

10 J. Lacan, *Le séminaire de Jacques Lacan. Livre 20, Encore 1972–1973*, vyd. J.-A. Miller, Paris 2005, s. 123; J.-C. Milner, *L’Amour de la langue*, Paris 1978, s. 89 nn..

11 Takto psychoanalytické čtení shrnuje ve výše zmíněné monografii Pierre-Yves Testenoire.

Již jsme zmínili, že jedna z častých otázek, která bývá s rukopisy spojována, se týká vztahu mezi Saussurovým zkoumáním anagramů a jeho kurzy k obecné lingvistice. Tato otázka je nasnadě nejen proto, že se Saussure v rukopisech explicitně dotýká problémů spadajících do okruhu lingvistiky, ale také proto, že jeho zkoumání na poli poezie se časově překrývá s jeho lingvistickými přednáškami na ženevské univerzitě. Připomeňme, že práce na anagramech probíhá od roku 1906 do roku 1909, kurzy k obecné lingvistice trvají mezi lety 1907 a 1911.

Existují rozmanité způsoby, jak vztah mezi Saussurovými analýzami anagramů a obecnou lingvistikou chápat. V rámci jednoho z dominantních přístupů je Saussure anagramů kladen jednoznačně *proti* Saussurovi *Kurzu*. Objevují se tak komentáře, které vnímají rozdíl mezi oběma „Saussury“ jako rozdíl mezi rozumem a ne-rozumem, resp. jako rozdíl mezi rozumem a šílenstvím.¹² K těmto svérázným soudům bezesporu vede již zmíněný rozpor mezi pečlivě formulovanými tezemi a definicemi *Kurzu*, jemuž byla Ballym a Sechehayem vtisknuta náležitá forma, a spíše tápavými analýzami anagramů, které často mají pouze fragmentární podobu.

Na druhé straně, jakkoli formální odlišnost mezi rukopisy a *Kurzem* nelze popřít, neměla by bránit srovnání přístupů, které jsou rukopisech a v *Kurzu* uplatňovány. Určitá podobnost může být spatřována v tom, že při zkoumání anagramů si Saussure sice klade otázku po jejich vzniku a jejich tradování, avšak zcela v souladu s *Kurzem* tu zkoumání jednotlivých básnických principů probíhá nezávisle na diachronním, historickém pohledu. Jinými slovy, ze Saussurova postupu je zřejmé, že rozbor anagramů, jakožto sémiologického systému *sui generis*, se může a musí odbývat nezávisle na zkoumání toho, jaký je původ tohoto systému, případně jaká byla původní motivace pro jeho vytvoření.

Pokud jde o rozdíly mezi rukopisnými poznámkami a *Kurzem*, určitý posun pak spočívá v tom, že podle poznámek vztah mezi obecnými zákonitostmi anagramu a jeho konkrétní realizací beze všeho nekopíruje opozici mezi jazykem (*langue*) a mluvou (*parole*), kdy je druhé chápáno jako pouhá realizace prvního. V případě anagramů je sice básník také postaven před omezený soubor prvků (hlásky tematického slova), které lze uspořádat pouze podle striktně daných pravidel (prvky se musí v určité fázi básně objevit v určitém uspořádání). Avšak v případě poezie Saussure předpokládá schopnost básníka uplatnit dané principy specificky. Oproti pouhé realizaci sémiologického systému je tedy zdůrazňována schopnost důmyslně nakládat s pravidlem.

Na vyšší jazykové rovině, na rovině překračující hranici věty, se pak otázka vztahu mezi určitým sémiologickým systémem a jeho realizací objevuje také v rukopisech věnovaných starogermánským legendám. V případě legend je uvažováno přímo o proměnách významové hodnoty, které s sebou realizace konkrétních sémiologických prvků či „symbolů“ nese. Saussure například upozorňuje, že „jakmile se symbol stane symbolem, tzn. jakmile je vržen do společenské masy, která v každém okamžiku fixuje jeho hodnotu, nemůže být jeho identita nikdy fixní.“ V tomto duchu pak přistupuje k legendě, „jelikož každá z postav je tu symbolem, u něhož lze pozorovat změny...“ V konkrétních legendách se tak může oproti jejich původní

12 Příkladem zde může být text Michela Deguyho „Saussurovo šílenství“ („La folie de Saussure“, *Critique*, janvier, 1969, s. 20–26).

hodnotě proměňovat povaha postav (tj. aktantů), jejich funkce, vztah k jiným postavám atd.

Otázka, týkající se přechodu znaků ze systému jazyka na rovinu konkrétní promluvy, je konečně nadnesena také v jedné z nejproslulejších částí rukopisů, jež je věnována obecné lingvistice. Jde o tzv. „Poznámku o promluvě“ (Note sur le discours), kterou nalezneme jak ve Starobinského vydání, tak například ve 43. svazku *Cahiers Ferdinand de Saussure* (1989).¹³ Jak naznačuje Johannes Fehr — jeden z komentátorů, kteří se „Poznámce“ podrobněji věnovali —, síla tohoto textu spočívá v tom, že se v něm nečekaným způsobem vrací otázka, řešená v *Kurzu* jednoduše za pomoci pojmu *syntagmatu*.¹⁴ Saussure se nyní ptá, na základě čeho pojmáme určitou promluvu právě jako promluvu. Kdy pro nás určitý sled znaků přestává být pouhým sledem znaků a kdy se stává skutečnou výpovědí v jazyce, výpovědí, jíž se někdo na někoho obrací? Jak upozorňuje Fehr, důležité je, že promluva nyní pro Saussura představuje víc než sekvenci jazykových prvků uspořádaných podle syntaktických pravidel a že výpověď není redukována na logický vztah subjektu a predikátu. Avšak na otázku, co tedy činí promluvu promluvou, co zakládá její výpovědní jednotu, pokud nejde pouze o jednotu logickou a syntaktickou, Saussure neodpovídá.

*

Z jednotlivých úvah a analýz, jež jsme zde nastínili, může být patrné, že Saussurovy rukopisné poznámky představují zcela specifický soubor textů. Za pozornost stojí nejen proto, že se v nich rýsuje svébytný přístup k problematice básnické výpovědi, resp. k problematice výpovědi vůbec. Poskytují také příležitost k tomu sledovat autora přímo v procesu reflexe uvedených témat, a to s veškerou váhavostí, jež takový proces nevyhnutelně doprovází. Ostatně právě vzhledem k tomu není zcela na místě klást *proti sobě* „doktrinálního“ Saussura, jak je znám z *Kurzu obecné lingvistiky*, a poněkud nerozhodného, tápajícího autora rukopisů, jak tomu chtějí někteří výše uvedení komentátoři. Připusťme, že pouze takový, hledající myšlenkový postup může být základem pro každou smysluplnou doktrínu, a že jen takový postup ji může přesáhnout a otevřít směrem k otázkám, které daná doktrína nechává stranou nebo které — vedena určitou ideou — zcela přehlíží.

POETRY AS A CONUNDRUM: SAUSSURE ON ANAGRAMS

The text provides a commentary regarding Ferdinand de Saussure's research in anagrammatic poetry. The author first describes three phases of Saussure's research (1906–1907, 1907–1908, 1908–1909) and explains various changes in his approach. Secondly, the author introduces the main tendencies in reception of Saussure's "anagrammatic work" (Tel Quel, linguistics, psychoanalysis). Finally, a comparison is drawn between Saussure's analysis of anagrams and his *Course in General Linguistics*.

¹³ V našem překladu je tento text uveden pod číslem 14.

¹⁴ Johannes Fehr: „Boeuf, lac, ciel — ‚concierge, chemise, lit‘“, *Linx*, 7, 1995, s. 431–438. Vedle Fehrova textu lze jako úvod do „Poznámky“ doporučit studii Gérarda Dessonse „Du discours“, *Langage*, 39, 2005, zejm. s. 20–25.

KLÍČOVÁ SLOVA:

anagram, Saussure, strukturalismus, poetika, lingvistika
anagram, Saussure, structuralism, poetics, linguistics